

Els refugis antiaeris, un fruit de l'associacionisme del país

Gestor del Taller
d'Història de Gràcia

«L'ENDEMÀ, VAIG ANAR SOLA a fer unes compres, vaig sentir les sirenes de l'alarma, cosa que encara no havia sentit mai, les cames se'm van posar a tremolar.

Jo em vaig voler calmar, no fer-hi cas, però tot d'un plegat vaig sentir un soroll d'avions sobre el meu cap i unes explosions no gaire llunyanes d'allà on era. I ja em teniu, corrent cap al metro i amagant-me a l'estació com d'altra gent.»

Amàlia Cruzate

«JA ÉS SABUT QUE BARCELONA no està pas massa bé de refugis subterranis per protegir-se contra els atacs aeris. Hi ha barris sencers on la gent queda gairebé desemparada. No n'hi ha prou amb habilitar per a refugi els túnels del metro i els soterranis de les cases que reuneixen condicions suficients de seguretat; calia construir-ne de nous. Però les autoritats tenen massa feina a provocar crisis, perquè pugin ocupar-se de la seguretat dels ciutadans.

Davant d'aquesta deficiència, els ciutadans de la popular barriada de Gràcia s'han decidit a fer ells, allò que no feien els que hi tenien obligació. I han organitzat la construcció d'uns quants refugis subterranis que garantiran la seguretat de tots els veïns de la barriada, en cas de bombardeig. Nascuda d'una iniciativa particular, l'obra ja va endavant.

I cal demanar a les autoritats que procurin facilitar al poble tot el necessari per a la seva seguretat. Que procurin protegir la població civil, sense esperar que sorgeixin iniciatives particulars.»

A.M., «El poble construeix refugis»,
Diari de Barcelona-Estat Català, (8 d'abril del 1937.)

«MANQUEN MOLTS REFUGIS a Barcelona. Però manquen refugis de veritat que no sols en tinguin el nom, que siguin veritablement útils, que reuneixin el màxim de garanties i siguin una plena salvaguarda dels que s'hi refugiïn. Amb el que no estic d'acord és que, amb l'afany i el pretext de construir refugis, es facin coves, pous, corredors subterranis, etc., que de tot podran tenir el nom menys de refugis car per tot podran servir menys per al que hom els destina.

Jo no sé d'una manera certa i detallada si tots els refugis que es construeixen a la barriada de Gràcia reuneixen totes les condicions de seguretat. No vull endinsar-me en qüestions de detall; solament diré d'una manera categòrica que el noranta-cinc per cent dels refugis, construïts i que es construeixen a les diferents barriades de Barcelona comptant-hi els de Gràcia, no reuneixen el mínim de seguretat que és indispensable.

Davant d'això potser ja és hora que s'acabi d'una vegada amb tanta espontaneïtat i amb tants desgavells. Podem dir que fins ara (no en cerquem els motius) qui havia d'ocupar-se'n ha negligit aquest assumpte; però no és motiu suficient perquè altres no pugin fer més i més eficientment per aquesta qüestió.»

Florenci Tor, «Parlem de refugis»,
Diari de Barcelona-Estat Català, l'11 d'abril de 1937.

Sentiments de por als bombardejos, sentiments a favor i en contra de la iniciativa popular de la construcció de refugis antiaeris arreu de la ciutat. Sí, sentiments enfrontats, sense cap dubte; en el fons era el que perseguïen els bombardejos: sembrar de dubtes i dividir, esmicolar, fragmentar la societat barcelonina.

El cert és que el bombardeig de la nit del 13 de febrer del 1937 fou quelcom més que els divuit morts que produí. Fou com si es traspassés una porta, aquella per on es perd la innocència i la ingenuïtat. La realitat de la guerra arribava a Barcelona i els ciutadans es mostraven febles i vulnerables. Des d'aquell dia ja ningú es pogué sentir segur dins de la ciutat dels prodigis, una ciutat que en el pas dels anys havia viscut de tot, però que no estava preparada per veure com del cel li queien bombes.

Entrats en aquesta situació i davant de la ineficàcia de les administracions que a priori havien de vetllar pels ciutadans i donar respostes clares i contundents de com fer front als bombardejos, la societat civil s'autoorganitzà per fer front o apaivagar en la mesura que fos possible els efectes de les bombes que queien del cel.

S'ha parlat molt dels refugis que es construïren a la ciutat de Barcelona, dels que segons un llistat de l'època apareixen registrats: un nombre de 1.402. Com que amb el temps n'han aparegut uns quants més no relacionats, aquesta xifra es podria augmentar en un centenar, dos o tres més.

Però qui construí tots aquests refugis? Aquesta és una qüestió de què també s'ha parlat bastant i que gira al voltant dels veïns de Barcelona com a artífexs d'aquesta proesa. Una epopeia que descriu que, si bé és veritat que els ciutadans de Barcelona construïren aquests refugis, cal també saber com ho feren, com s'organitzaren per tirar endavant aquesta empresa.

Del total de refugis esmentats, trenta-sis els construí l'Ajuntament de Barcelona. Un altre grup el formaven els diferents subterranis d'edificis que foren habilitats com a refugis. Un tercer foren els construïts a patis, jardins, eixides, baixos d'edificis, en mig d'un carrer, etc.; eren refugis de caire familiar o

Davant de la ineficàcia de les administracions que a priori havien de vetllar pels ciutadans i donar respostes clares i contundents de com fer front als bombardejos, la societat civil s'autoorganitzà per fer front o apaivagar en la mesura que fos possible els efectes de les bombes que queien del cel.

Una societat civil organitzada a través del món de l'associacionisme, que amb el temps i davant de l'eventualitat del moment, s'organitzaren creant diferents entitats de caràcter efímer per tirar endavant cadascun dels projectes, sobretot en els barris populars on ja hi havia nombroses associacions de diferents tipologies.

veïnal que donaven cobertura a persones molt vinculades a un entorn reduït. Finalment, un quart grup estava format per tots aquells refugis que es construïren amb la voluntat de ser un servei públic, malgrat ser construccions privades. D'aquesta darrera tipologia, a la ciutat de Barcelona se'n feren dos-cents noranta-cinc, tots ells subvencionats per la Junta de Defensa Passiva.

Tornant a la pregunta anterior de qui construï aquests refugis, la resposta seria la societat civil. Una societat civil organitzada a través del món de l'associacionisme, que amb el temps i davant de l'eventualitat del moment, s'organitzaren creant diferents entitats de caràcter efímer per tirar endavant cadascun dels projectes, sobretot en els barris populars on ja hi havia nombroses associacions de diferents tipologies.

Prenent l'exemple de Gràcia i seguint el fil encetat al *Diari de Barcelona* el mes d'abril de 1937 a través dels seus escrits a favor i en contra, podem conèixer i valorar en part com es gestaren i dugueren a terme aquests construccions.

Gràcia disposava de moltes entitats: unes d'estables amb edifici propi o de lloguer, i altres d'efímeres com podien ser comissions de festa major, colles de Sant Medir o Cors de Clavé, amb una vida moltes vegades molt curta. Eren entitats que naixien, morien, ressuscitaven i tornaven a morir, així unes quantes vegades, per tirar endavant un projecte concret i que una vegada assolit, per diferents motius, donaven per finida l'associació. És aquest caire efímer i eventual, el que mogué persones molt diverses a associar-se per a construir un refugi per un temps limitat.

Seria banalitzar pensar o afirmar que la gent, sense ordre ni concert, es posà a construir refugis pel simple fet de tenir-ne la necessitat. Per fer un refugi es necessitava com a mínim disposar d'una estructura que gestionés i planifiqués tota l'obra: d'una banda, pel que feia a l'organització del veïnat que s'associava per pertànyer a aquell refugi concret, recaptant i administrant les quotes setmanals, els horaris en què cada veí havia d'anar a fer el seu treball voluntari —no fos que en un moment donat hi anés tothom, i un parell d'hores després no s'hi acostes ningú—, o la producció de l'obra,

cercant, per exemple, materials tant de compra, com els subministrats per l'Ajuntament, contractant paletes, manobres, pouaires o electricistes per als treballs més especialitzats; d'altra banda, per mantenir les relacions amb les administracions per gestionar permisos, subvencions, visites tècniques i altres imprevistos que podien anar sorgint.

De com podia nàixer o formar-se una associació per a construir un refugi, es pot apreciar a través de la següent proclama publicada en un full volander editat per una de les comissions o associacions de Gràcia:

Preveniu-vos del perill!

Aquesta Comissió de Barri posa en coneixement de tots els veïns la necessitat de procedir a la construcció d'un refugi per a cas de perill i que reuneixi la màxima garantia de seguretat i higiene.

Ja està fet un estudi i els corresponents plànols per a la construcció del refugi esmentat i aprovats pels tècnics municipals, ja que el projecte reuneix les condicions necessàries per a aquest barri.

Advertim, doncs, que com és d'interès per a tots anar ràpidament a la realització del pla de Defensa Passiva, el dimarts, dia 20 del corrent, tindrà lloc una reunió per tal de tractar del cas en el local del Cinema Verdi a les 9,30 de la vetlla.

Nota important: El veí que no assisteixi a la dita reunió es considerarà que no desitja utilitzar el refugi, i com sia que cal fer un cens, seria molt convenient per a tots fer acte de presència a la reunió a la qual sou demanats i esperem no deixareu d'assistir-hi.

La Comissió

Gràfiques Fénix - Providència 8 i 10 - Tel. 76199 - Barcelona (G.)

O com la que s'adreçà als veïns del voltant de la plaça de la Virreina després de la reunió celebrada el 23 de febrer de 1937, deu dies després del bombardeig del dia 13, al Saló Verdi, per a crear una comissió per construir refugis al barri de la Virreina:

Als veïns del barri de la Virreina

En la reunió que tingué lloc el passat dia 23 al local del Saló Verdi i que tenia per objecte tractar de la CONSTRUCCIÓ DE REFUGIS, assistiren un gran nombre de veïns els quals prengueren els següents acords:

1. Construir amb la major rapidesa possible els refugis necessaris perquè puguin acollir-se els veïns d'aquesta barriada.
2. Per dur a terme aquests treballs, tots els caps de família es comprometen a pagar setmanalment la quota que s'indica a continuació:

Quota setmanal d'una pesseta els caps de família que cooperin amb llur treball personal a la construcció del refugi, ja sia en treballs de pic i pala, sia amb altres propis de la complexió, impossibilitat o altres causes que aconsellin la classe de tasca que s'hagi d'assignar a cada persona.

Aquesta quota podrà ésser augmentada o disminuïda segons les necessitats setmanals.

Quota setmanal de set pessetes, o sia la part equivalent a mig jornal de peó, els caps de família (homes) que no els sia possible prestar el seu treball personal, sempre que aquest no sia per causa de l'edat o impossibilitat física.

3. El treball mínim que haurà de prestar diàriament cada cap de família (home) és de dues hores distribuïdes d'acord amb el que disposi el Reglament que per a l'ordenació del treball dictamini la Comissió.

En les famílies en què hi hagi barons majors de 16 anys vindran obligats també aquests a prestar el seu treball amb la mateixa proporció que el cap de casa.

4. A cada refugi hi haurà un comissari, el que es farà ressò de tot el referent al mateix i un tècnic al que deuran obeir tots els que treballin a les seves ordres.
5. Els tècnics obraran i dirigiran les obres d'acord amb el que disposi l'arquitecte o enginyer municipal inspector.
6. Els refugis comprendran els veïns de les demarcacions que estan marcats als plànols fets a l'efecte, però en cas de necessitat podran acollir-s'hi els qui en produir-se una alarma es trobin propers.
7. En cas d'alarma es procurarà que es vagi entrant als refugis el més ordenadament possible, donant sempre preferència a les dones, vells i criatures.

En tot moment s'hauran d'obeir pels acollits al refugi les ordres que siguin donades pels delegats i subdelegats nomenats a l'efecte, els quals tindran cura del bon ordre interior.

8. En cada refugi hi haurà el material i personal sanitari indispensable per a casos d'urgència i primeres necessitats.

Es procurarà que les farmàcies properes als refugis siguin considerades com a Cases de Socors.

També hi haurà dintre els refugis serveis de wàters i dispensari.

Company i veí: Aquests foren els principals acords presos en l'Assemblea que, com manifestem anteriorment, es celebrà i que s'aprovaren per unanimitat.

Per dur-los a terme es nomenà una comissió que s'ofereix a vós i a cada un dels nostres veïns, esperen ajuntareu la vostra aprovació, si no éreu present a l'Assemblea, a la dels altres companys de veïnatge i voldreu emplenar les dades que se us demanen, fent així que el que ha d'ésser per a tots, siga també obra de tothom.

La Comissió

Constituïdes les diferents associacions, al llarg de tot el període en què estigueren actives mantingueren una comunicació constant amb els seus associats a través de reunions i escrits, en el quals anaven informant de com avançaven les obres o de diferents demandes o queixes que feien arribar als socis els seus dirigents.

Una mostra d'aquestes actuacions es troba en els diferents documents d'aquestes juntes directives, que permeten veure que el seu funcionament és el mateix que el de qualsevol altra entitat.

Dels diferents documents que hi ha dipositats a l'Arxiu Municipal del Districte de Gràcia, un d'aquests és la convocatòria d'una reunió de la Comissió que construïa els refugis de les places del Diamant i la Revolució, per la qual convocaven els seus associats a una reunió el dissabte 5 de juny de 1937, a les 10 del vespre, al Saló Verdi, carrer Verdi, 32, amb l'ordre del dia següent: «Acta anterior, estat de comptes i nomenament total de junta».

Llegir atentament cadascun d'aquests documents ens permet, primer, conèixer alguns dels fets que succeïren al voltant de la construcció dels refugis i, segon, la manera de funcionar d'aquestes associacions i de les seves juntes directives.

Un altre exemple és el següent escrit, adreçat als seus associats per la Junta Directiva del refugi de la plaça del Diamant, en el qual es poden observar ambdues coses: descobrir els fets que tingueren lloc el 5 de juny de 1937 i com funcionava aquesta Junta Directiva:

Una mostra d'aquestes actuacions es troba en els diferents documents d'aquestes juntes directives, que permeten veure que el seu funcionament és el mateix que el de qualsevol altra entitat.

Company: Ens plau d'assabentar-vos que en la reunió celebrada el 5 de l'actual al Saló Verdi (Verdi, 32, pral.) fou aprovada per l'assemblea la proposta de dissolució de les juntes dels refugis de les places de la Revolució i del Diamant que fins aleshores havien actuat conjuntament. A tal efecte es va procedir al nomenament d'una junta per a la plaça del Diamant, la qual ha quedat constituïda pels companys següents que voluntàriament han treballat en el refugi des de bon principi:

President - Ramon Parral
Vicepresident - Joan Mur
Secretari - Carles Montmany
Vicesecretari - Pere Pla
Comptador - Manuel Gracia
Tresorer - Pere Camps
Vocal - Josep Campos
Vocal - Estanislau Molinero
Vocal - Delfi Comella
Vocal - Àngel Garcia
Vocal - Alfred Giralt
Vocal - Jaume Bragulat
Vocal comissari del Refugi - Pere Quer
Vocal tècnic de les obres - Antoni Gil

L'objecte de la dissolució no ha estat altre que el desig de continuar les obres amb més rapidesa.

Les noves juntes de la plaça de la Revolució i de la plaça del Diamant van procedir a la liquidació de les despeses i dels ingressos corresponents a cada plaça amb la deguda atenció i la junta de la Plaça del Diamant va rebre en concepte de saldo la quantitat de mil cent trenta-sis pessetes amb seixanta cèntims, quantitat que, junt amb el que es recapti per quotes, servirà per a continuar les obres.

La nova Junta està disposada a no perdre temps ni regatejar treball, cadascú en el seu càrrec, i aprofitar totes les hores que sigui possible per tal d'intensificar-les. Espera que tots els socis voldran ajudar-la treballant almenys un parell d'hores diàries, les persones que les tinguin disponibles, i tots són pregats de presentar-se per a posar-se d'acord.

Company: Esperem que no deixaràs de contribuir amb la teva aportació personal a una obra tan humanitària: pensa que t'ho agraiem tots, la Junta i els ciutadans en general: pensa que treballas per la vida dels teus familiars, dels teus conciutadans: recorda que els nostres enemics són inhumans, que a hores d'ara

han destruït i estan destruint nombroses poblacions i que nosaltres mateixos hem estat víctimes de la seva fúria destructora.

Totes les protestes han estat debades per a aturar aquestes maniobres criminals i només ens podem refiar de nosaltres mateixos, de la nostra previsió per a minvar en part el perill que ens amenaça. Quantes vides s'haurien salvat en els passats bombardeigs si haguéssim disposat de refugis?

Des de la constitució de la nova Junta cada dia augmenta el nombre de companys que ens ajuden i esperem poder comptar amb la teva cooperació ben aviat. La junta i tots els qui treballem tenim bona cura de donar a cada company un treball adequat a la seva edat i a les seves condicions físiques i hem procurat també disposar de mitjans per a fer el treball menys penós.

Hi ha una quota mínima d'una pesseta setmanal per a contribuir a les despeses de les obres tant per als qui treballen com per a aquells que per causes especials no poden oferir el seu concurs personal.

No deixis d'ajudar d'una manera o altra a la construcció del Refugi.

Dintre de pocs dies, potser ja en rebre aquesta comunicació, estarà ja acabada la boca d'entrada que permetrà visitar les obres. Vine a visitar-les i et convenceràs de la tasca important que s'ha fet i de la que encara manca realitzar.

Per la Junta
El president. Ramon Parral
El secretari, Carles Montmany
Barcelona, juny 1937.

Malauradament la victòria franquista acabà amb moltes coses i una d'elles fou la majoria de la documentació vinculada a la construcció de refugis. Dels documents que encara es conserven, n'hi ha alguns en què apareixen alguns noms aïllats de persones relacionades amb algun dels anteriors. Per sort, de tant en tant, també apareixen relacions de les juntes directives i els seus càrrecs, com la citada del refugi de la plaça de la Revolució o la que es detalla a continuació del refugi que es construí entre el carrer Biada i Santa Clotilde-Bellver, amb entrades també als carrers Verdi i Topazi, que permet establir comparacions i veure'n les diferències de càrrecs, cosa que permet treure la conclusió que cada junta es creava a mida de les seves necessitats de volum, capacitat o implicació en cadascun dels refugis.

President: - Antoni Guixà - Topazi, 20, 1r
Vigilància i ordre: - David Barba - Verdi, 19 baixos
Vigilància i ordre: - Rafael Guilera - Biada, 2, 2n
Vigilància i ordre: - Emili Homs - Juan Viñas, 34, baixos
Higiene: - Josep Planas - Verdi, 80, 1r
Sanitat: - Eduard Baxeras - Verdi, 68
Il·luminació: - Joan Coma - Verdi, 105 baixos 1a
Construcció i salvament: - Jaume Sala - Verdi, 78 baixos
Economia: - Camil Puig - Verdi, 105, 1r 1a
Secretari: - Lluís Samsó - Verdi 101, baixos
Vicesecretari: - Pere Planell - Biada, 2, 3r
Vocal 1r: - Simó Beleta - Topazi, 20, 1r 1a
Vocal 2n: - Joan Castells - Topazi, 20, 2n 2a
Vocal 3r: - Isidre Cortès - Biada, 6, pral.
Vocal 4t: - Julià Cusiné - Verdi, 84, 2n 1a
Vocal 5è: - Trifó Rodés - Verdi, 81, baixos 1a
Vocal 6è: - Delfí Colomé - Bellver, 12.

Referent a aquesta llista, entre les persones que la configuren, un grupat estava vinculada a diferents entitats de la vila.

Com ja s'havia esmentat anteriorment, les juntes directives feien saber les seves demandes o queixes als seus socis, normalment a través d'escrits que els feien arribar; n'és un exemple el següent, que en to positiu envià la Junta del refugi de la plaça de la Revolució als seus socis a finals del mes d'abril de 1938:

Volguts veïns: La Junta per vosaltres designada té el plaer de dirigir-vos el present manifest, amb la confiança que sabreu interpretar-lo en la seva justesa i esperit que l'anima.

Com haveu pogut adonar-vos per les visites (encara que obligades) que hi haveu fet, les obres del refugi han sigut dutes a terme amb una periodicitat normal, fins a l'extrem de poder-nos enorgullir de comptar en l'actualitat amb el refugi de tot l'entorn més avançat en els diferents aspectes que el componen.

Així haureu pogut adonar-vos de les instal·lacions d'enllumenat, vàters i instal·lacions d'aigua, cosa que fa creure a la Junta que subscriu que ha fet bon ús de la confiança amb què vàreu honrar-nos.

Especialment a la part sanitària hi hem donat tota la importància que mereix, com haureu vist en els casos d'alarma.

Ara, comptant amb el vostre ajut, farem una sèrie de departaments semblants als ja fets per a departament de cures, farmacioles, wàters, etc., per a destinar-los en els casos d'alarma als malalts, vells, impossibilitats, mares que criïn i nens que en aquests moments es trobin separats de llurs famílies, al temps que procurarem comptar amb el personal adequat per atendre dites atencions sanitàries.

La utilitat del que vos exposem, es farà força patent, si com és de témer, hem de suportar, dissortadament, alarmes llargues.

Que els projectes siguin realitat tot depèn de vosaltres, veïns; són coses que poden dur-se a terme amb un xic de bona voluntat per part de tots, ja que a la Junta no n'hi manca.

A tal efecte, seu pregat, reconeixent l'esforç que representa, de tenir la suficient energia d'ajudar-nos amb el vostre treball, amb la seguretat que responem cada u, i per mitjà d'uns torns que s'organitzaran, complirem el fi proposat sense que es ressentin les nostres ocupacions normals.

Vos desitja molta salut,
La Junta

NOTA: A partir de les 4 de la tarda pel proper dissabte dia 30 d'abril, podeu presentar-vos al Refugi per començar la tasca, així també els dies successius podeu fer-ho.

ALTRA: Vos recomanem, per raons de la més elemental higiene, que al baixar en refugi en els casos d'alarma, porteu al menys un vas per família.

En contraposició, la Junta que construïa el refugi de la plaça del Raspall s'adreçava amb queixes i retrets als seus socis, com es pot veure en el següent escrit:

Atenció veïns:

Una crida a la consciència de tots els veïns, tant els que ja contribueixen com als que encara no ho fan, en la construcció del refugi de la plaça del Raspall, comprès entre els carrers Tordera i Milà i Fontanals, Torres, Progrés i Fraternitat fins al carrer Torres, Milà i Fontanals entre Voltaire (Siracusa) i Torres, Samsó, Profeta, Tagamanent, Voltaire (Siracusa) i Alba.

Ja sabeu el que feu en no voler contribuir?

Ja penseu en els vostres fills, dones i vells?

No us adoneu que el donatiu d'UNA PESSETA a la setmana és una quantitat mísera per una obra tan humanitària en els moments tràgics en què vivim?

Els refugis continuaven estan sota terra, però la voluntat de tots per oblidar aquella mala experiència de patir els atacs indiscriminats de l'aviació italiana i alemanya era evident; els protagonistes i altres entitats de Gràcia passaren pàgina i continuaren celebrant la festa major, Sant Medir, etc.

Pensem-hi tots, i comprendrem la falta que ens fa un modest refugi per poder salvar les nostres vides i la dels nostres familiars més estimats, en els instants de perill dels quals per desgràcia no s'entreveu la desaparició. No una pesseta setmanal sinó DUES o TRES seria convenient que tots aportéssim a fi de posseir en breu el nostre esperat refugi.

En l'actualitat, tan sols uns sis-cents veïns contribueixen amb l'esmentat donatiu d'una pesseta setmanal, les que invertim a pagar els jornals a 4 miners, 1 paleta i 1 manobre. Hi ha uns quatre-cents veïns que fins al moment actual no hi han contribuït. Per la present els fem una crida perquè col·laborin en la nostra obra, obra magnífica que a la fi és en benefici de tots i que potser pot servir-nos per estalviar-nos dies de dolor i de pena.

Si amb la quantitat de veïns que som, i tots per un igual, ens imposàrem una quota de dues pessetes a la setmana, es podrien ocupar en la construcció del refugi uns vint-i-cinc homes com a mínim, i en el terme d'un curt espai de temps la nostra seguretat quedaria garantida.

Veïns tots, tingueu present que per dur a terme la construcció d'un refugi poden i han de fer-se tots els sacrificis siguin necessaris, i és pel que aquesta Comissió es dirigeix a tots vosaltres perquè penseu una vegada més en els moments que vivim, sostenint la cruel guerra que ens imposaren uns militars traïdors a la seva Pàtria amb l'ajuda i invasió dels canalles MUSOLINI i HITLER, amb el risc que això significa per a la vida de tots.

Aquesta Comissió us convida a l'assemblea que tindrà lloc el dia 4 de juliol del corrent a les onze del matí a la plaça del Raspall i Tagamanent, per donar-vos detalls més concrets sobre aquest assumpte.

Esperant de tots que no hi falteu, us saluda.

La Comissió.

Els mesos passaren de la mateixa manera que els bombardejos, la guerra s'acabà i finalment els refugis es colgaren, gairebé com si caigués el teló; es posà punt i final a un malson i, com sol passar, ens oblidàrem dels actors, en aquest cas, de les persones que feren possible la construcció dels diferents refugis que es construïren a Barcelona.

Els refugis continuaven estan sota terra, però la voluntat de tots per oblidar aquella mala experiència de patir els atacs indiscriminats de l'aviació italiana i alemanya era evident; els protagonistes i altres entitats de Gràcia passaren pàgina i continuaren celebrant la festa major, Sant Medir, etc.

Ara bé, després de llegir i analitzar diferents documents que es conserven, és pot afirmar categòricament que la construcció de refugis funcionà gràcies al fet que la majoria de les persones que se n'encarregaren estaven adscrites a diferents entitats i associacions i que s'aplegaren per fer-ne de noves amb la finalitat de construir refugis, això sí amb data de caducitat; molta gent, inclús els gestors dels refugis, pensaven que la guerra seria més curta, tanmateix, davant de la prolongació del conflicte, continuaren amb les seves obres.

La construcció de refugis era una obra magna, solidaria, transversal, que era pensada per donar la major cobertura possible i aixoplugar les persones indefenses que sistemàticament patien les incursions aèries.

Llegits atentament els documents transcrits aquí com a exemples, així com d'altres existents, s'aprecia també un rerefons de clarobscur. Sense cap dubte són com els de qualsevol altra entitat, d'abans o d'ara, perquè amb tots els seus ets i uts fan mans i mànigues per tirar endavant i consolidar el país.

Sense cap dubte els refugis de Barcelona foren fruit de l'associacionisme barceloní.

La construcció de refugis funcionà gràcies al fet que la majoria de les persones que se n'encarregaren estaven adscrites a diferents entitats i associacions. Sense cap dubte els refugis de Barcelona foren fruit de l'associacionisme barceloní.

